

جایگاه عقلانیت در الگوی پیشرفت اسلامی

بر اساس اندیشه سیاسی مقام معظم رهبری (حفظه الله)

فاطمه السادات هاشمیان^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۳۱

چکیده:

هدف از پژوهش پیش‌رو اکتشاف جایگاه شاخصه‌های عقلانیت در عرصه‌های چهارگانه الگوی پیشرفت اسلامی بر اساس اندیشه سیاسی مقام معظم رهبری بود. عقلانیت یکی از مبانی اساسی گفتمان انقلاب است که دین‌محوری، تفکیک‌ناپذیری از معنویت و عدالت، محاسبه درست و به دور از محافظه‌کاری، عدالت‌خواهی، استکبارستیزی، مردم‌سالاری و اقتدار، از شاخصه‌ها و مؤلفه‌های اصیل آن به شمار می‌آید. چنین عقلانیتی به عنوان یک اهرم قوی برای حرکت رو به جلو و پیشرفت است. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، الگوی پیشرفت را دارای چهار عرصه اساسی «فکر»، «علم»، «زندگی» و «معنویت» می‌داند که با تحقق پیشرفت در این عرصه‌ها، پیشرفت همه جانبه شکل می‌گیرد و زمینه تحقق تمدن نوین اسلامی فراهم می‌آید. گردآوری اطلاعات در این نوشتار با ابزار فیش بوده و پردازش داده‌ها به شکل توصیفی - تحلیلی و به روش تحلیل گفتمان به سامان رسید. فرایند تحقیق به این شکل بود که ابتدا شاخصه‌های عقلانیت از بیانات مقام معظم رهبری استخراج شده و سپس جایگاه این شاخصه‌ها در الگوی پیشرفت استکشاف گردید. به این ترتیب اثبات شد الگوی پیشرفت اسلامی یک الگوی برآمده از عقلانیت اسلامی است و هیچگونه تخالفی با عقلانیت مورد نظر اسلام ندارد.

واژگان اصلی: عقلانیت اسلامی؛ پیشرفت؛ الگوی اسلامی پیشرفت؛ اندیشه سیاسی مقام معظم رهبری.

۱. استادیار، گروه آموزشی الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

۱. مقدمه

طرح الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت از سوی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، مباحث مختلفی را پیرامون ضرورت و چگونگی طرح و تدوین چنین الگویی به وجود آورده است. از طرفی عقلانیت اسلامی مدل خاصی از تفکر را به دنبال دارد که پیامدهای عقلانیت مدرنیته را ندارد و می‌توان ادعا کرد که بدون تدوین عقلانیت اسلامی و بدون آسیب‌شناسی عقلانیت مدرن، نمی‌توان به الگوی صحیحی از پیشرفت دست یافت. پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به این سوال اساسی است که «عقلانیت چه جایگاهی در عرصه‌های الگوی پیشرفت اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری دارد؟» در واقع پرسش اصلی این تحقیق به بررسی جایگاه عقلانیت در الگوی پیشرفت در اسلام می‌پردازد و به دنبال کشف ارتباط این دو مقوله است و به دنبال پاسخ به این سوال است که آیا رابطه‌ای میان عقلانیت و پیشرفت اسلامی وجود دارد؟ و آیا می‌توان ادعا کرد که مدل خاصی از عقلانیت در تحقق پیشرفت اسلامی مؤثر است؟ بنابراین هدف اصلی پژوهش، بررسی شاخص‌های عقلانیت از منظر حضرت آیت‌الله خامنه‌ای و جایگاه این شاخص‌ها در عرصه‌های چهارگانه الگوی پیشرفت اسلامی است. فرضیه این پژوهش ابتدای عرصه‌های پیشرفت بر عقلانیت اسلامی در مقابل ناکارآمدی عقلانیت مدرنیته در توسعه غربی است. تحقیق پیش رو به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای نشان می‌دهد پیشرفت-که هم به مثابه راه مطرح هست و هم به مثابه هدف- در ذیل یک الگوی صحیح می‌تواند اهداف نظام اسلامی را در خود تجمیع نماید و سعادت دنیوی و اخروی جامعه انسانی را تضمین نموده و زندگی گوارا و حیات طیبه انسانی را به ارمغان آورد. چنین الگویی می‌تواند منجر به پیشرفت همه جانبه و در همه عرصه‌ها شده و منتهی به ایجاد یک تمدن نوین اسلامی گردد.

۲. پیشینه پژوهش

تا کنون مقالات و تألیفات متعددی در زمینه الگوی اسلامی پیشرفت تألیف شده و به ابعاد متعدد این مقوله پرداخته شده است، از جمله:

- کتاب «ماهیت و چیستی پیشرفت در اسلام» نوشته سید عبدالحمید ثابت و دیگران. این کتاب به ارائه نظریه‌های پیشرفت در اندیشه متفکران غربی و نظریه‌های پیشرفت در اندیشه متفکران اسلامی پرداخته و شبکه مفهومی پیشرفت در قرآن کریم مورد بررسی قرار گرفته و در نهایت اهداف و نتایج دسترسی به پیشرفت مورد نظر اسلام ارائه گردیده است.

- کتاب «مبانی انسان‌شناسی پیشرفت» اثر امان‌الله فصیحی و همکاران. در این کتاب بعد از تبیین

ماهیت انسان و منطق عمل او، به بیان اهداف انسان پیشرفته پرداخته و اقتضائات و الزامات انسان‌شناسی پیشرفته را مطرح می‌نماید و در نهایت بسترهای مادی و معنوی پیشرفت را ارائه می‌دهد. - کتاب «الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت» نوشته امیر سیاهپوش. این کتاب از شش بخش تشکیل شده است. بخش اول به نقد رویکردهای نظری در مورد الگوهای پیشرفت اختصاص یافته است. در بخش دوم اهمیت و اهداف الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت مورد بحث قرار گرفته است. بخش سوم کتاب درباره مفهوم، ابعاد، شاخص‌ها و حدود پیشرفت بوده و در چهارمین بخش شرایط و مقدمات پیشرفت در بیان رهبر انقلاب ارائه شده است. بخش بعدی به جایگاه عدالت در مدل اسلامی پیشرفت پرداخته و در آخرین بخش به ارزیابی وضعیت پیشرفت در کشور می‌پردازد.

- کتاب «پیشرفت و تعالی از دیدگاه سنت‌های الهی» تألیف آقایان تورج روحانی و محسن عرفانی. در این اثر به بررسی و تحلیل تباین توسعه غربی و پیشرفت اسلامی پرداخته شده و تمایزات عمیق و ریشه‌دار اندیشه دینی با تفکر رایج توسعه در باب موضوعات اصلی زندگی، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

- «عدالت اجتماعی و پیشرفت» نوشته نصرالله نظری در گروه مطالعات انقلاب اسلامی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی به چاپ رسیده است. این کتاب شامل دو بخش اصلی و یک بخش به عنوان خاتمه است. بخش اول شامل مباحث کلی درباره دهه پیشرفت و عدالت؛ بخش دوم شامل شاخص‌ها، راهبردها و الزامات دهه پیشرفت و عدالت در عرصه‌های مختلف و بخش پایانی با عنوان خاتمه که نگاهی کلی به راهبردها و الزام‌ها با مروری بر مقالات در خصوص پیشرفت و عدالت دارد.

همچنین مقالات بسیاری در این زمینه نوشته و چاپ شده است. از جمله مجموعه شش جلدی «مجموعه مقالات الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت» که توسط انتشارات فرهنگ و اندیشه تهران در سال ۱۳۹۲ به چاپ رسیده است. عناوین شش جلد این مجموعه مقالات عبارتند از: کمیسیون تخصصی مفهوم و ماهیت، کمیسیون تخصصی پیشینه و نقد، کمیسیون تخصصی مبانی و روش، کمیسیون راهبردها، کمیسیون تخصصی ابعاد و شاخص‌ها و کمیسیون تخصصی مطالعات کاربردی.

تفاوت اثر حاضر نسبت به تألیفات ذکر شده در نگاه جامع به جایگاه عقلانیت در مقوله پیشرفت است که هر چند در برخی کتب ذکر شده به صورت کلی به این مبحث اشاره شده لکن در این پژوهش به طور خاص و از دیدگاه رهبر انقلاب، جایگاه عقلانیت در الگوی پیشرفت اسلامی بررسی و تبیین شده است و به روش تحلیل گفتمان جایگاه شاخصه‌های عقلانیت در عرصه‌های مهم

پیشرفت نشان داده شده که موضوعی کاملاً بدیع و نوآورانه است.

۳. تبیین مفهومی عقلانیت اسلامی

عقل قوه درک کننده کلیات است و کلیات شامل هست‌ها و نیست‌ها و بایدها و نبایدهاست؛ هست و نیست‌ها، عقل نظری و بایدها و نبایدها، عقل عملی را تشکیل می‌دهند که دو کارکرد یک قوه عاقله‌اند. (خسروپناه، ۱۳۹۲: ۲۰۸/۳) عقل نظری به بررسی امور نظری می‌پردازد و قضا و داوری او نیز به «بودن» یا «نبودن» مسائل ختم می‌شود. زیرمجموعه‌های این نوع عقل، وهم و خیال و حس است که مراتب مختلف اندیشه را تشکیل می‌دهد. عقل عملی به بررسی امور عملی می‌پردازد و قضا و داوری او از سنخ «بایدها» و «نبایدها» است. حق آزادی، حق مالکیت، حق مسکن و... از مواردی است که در عقل عملی بررسی می‌شود و زیرمجموعه‌های آن شهوت و غضب است که توسط آن‌ها مراتب مختلف عزم و اراده شکل می‌گیرد. (جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۱۷۷ و ۱۷۸) با توجه به تعریف ارائه شده از عقل، عقلانیت و بکارگیری خرد برای حصول شناخت، ویژگی و کاربردهای متفاوتی پیدا می‌کند. عقلانیت مورد نظر اسلام دارای دو ویژگی اساسی است و همین دو خصلت، عقلانیت اسلام را منحصر به فرد می‌سازد؛ ویژگی اول جامعیت عقلانیت اسلامی است؛ عقلانیت مورد نظر اسلام، علاوه بر معرفت شهودی یا علم نفسی، ناظر به دو حوزه عقلانیت فلسفی و عقلانیت عینی نیز هست که قلمرو عقلانیت عینی انسان، جامعه، طبیعت و تاریخ است. ویژگی دوم نزدیکی تعقل با تقوی است؛ در اسلام عقلانیتی مطلوب است که مقرون و هم سنگ با تقوی باشد، طبق فرموده قرآن کریم برترین افراد پرهیزکارانند. (حجرات/۱۳) چنین عقلانیتی مؤید و ابزار تقرب به خداوند و سبب افزوده شدن درجات وجودی انسان است. این عقلانیت منقطع از وحی نیست و طبق روایات اسلامی، عقل در کنار وحی که حجت ظاهری است، حجت باطنی و راهنمای مؤمن به حساب می‌آید. («إن لله علی الناس حجتین: حجه ظاهره و حجه باطنه فاما الظاهره فالرسول و الانبیاء و الائمه اما الباطنه فالعقول». کلینی، ۱۴۲۹ق: ۱۶۷)

به این ترتیب در اسلام اولاً شأن عقل محدود به عقل ابزاری نیست بلکه مرتبه والاتری از عقل وجود دارد که وظیفه آن کشف ابعادی از حقیقت است؛ ثانیاً عقل ابزاری با همان کارکرد محاسبه‌گری و سودمحوری مورد قبول اسلام است، لکن کارکرد انحصارگرایانه غرب نسبت به این مرتبه از عقل مورد نقد اسلام است. زیرا انحصار عقل به عقلانیت ابزاری، مستلزم نفی اندیشه متافیزیک و اندیشیدن در باب آخرت و معاد است، در حالی که انسان متعادل و تراز، هم از عقلانیت ابزاری و هم

از عقلانیت دینی برخوردار است. پس انسانی که هم به دنبال اصلاح معاش دنیوی و هم در فکر اصلاح معاد اخروی باشد طبق آیه شریفه «وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ» (بقره/۲۰۱) مورد قبول اسلام است و اسلام صرفاً انحصارگرایی در عقلانیت ابزاری را نفی و نقد می‌کند نه خود عقلانیت ابزاری را.

۴. شاخصه‌های عقلانیت اسلامی در اندیشه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای

رهبر معظم انقلاب، عقل را در معانی متعددی ذکر کرده‌اند. از نظر ایشان عقل به معنای قوه ادراک در انسان در کنار قوای حسّی و قلبی است (بیانات رهبری در ۱۳۶۹/۶/۲۹) که تدبیرگر و استدلال‌کننده بوده (بیانات رهبری در ۱۳۹۲/۵/۱۵) و به مثابه موازین عقلی و ضابطه‌های صحیح فهم و تفکر است. (بیانات رهبری در ۱۳۷۶/۱/۲۷) گاهی نیز عقل به معنای یکی از منابع دین و استنباط احکام و دستورات الهی و در کنار کتاب، سنّت و اجماع به کار برده شده است. (بیانات رهبری در ۱۳۷۰/۶/۳۰) در دیدگاه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، عقلانیت یکی از مبانی اصلی انقلاب اسلامی است. ایشان در مناسبت‌های مختلفی به نقش «عقلانیت» در بنیان‌های معرفتی اسلام اشاره کردند و انقلاب اسلامی ایران را بر مبنای آن، «انقلابی عقلانی» خواندند و معتقدند که پایه‌های اصلی مکتب امام خمینی (ره) بعد معنویت و عقلانیت است (بیانات رهبری در بیست و دومین سالگرد امام خمینی (ره)، ۹۰/۳/۱۴) و عقلانیت را از پایه‌های اصلی جامعه اسلامی و در عرض ایمان، مجاهدت و عزّت می‌دانند. (بیانات رهبری در دیدار مسئولان نظام در روز عید مبعث، ۱۳۹۰/۴/۹) همچنین عقلانیت انقلابی را مترادف با به حاشیه راندن عقلانیت غربی و به میدان آوردن عقلانیت اسلامی با توجه به مقتضیات زمان و مکان معرفی می‌نمایند که نخست سعی در ایجاد یا تحکیم و تقویت عقاید حقّه در مردم می‌کند و سپس از آن عقاید حقّه در جهت مقاصد انقلاب بهره می‌جوید. (مصباح یزدی: ۹۰/۱۳۹۳) دین‌محوری، هم‌افزایی با معنویت و عدالت، محاسبه درست و به دور از محافظه‌کاری، عدالت‌خواهی، استکبارستیزی و مردم‌سالاری دینی از شاخصه‌ها و مؤلفه‌های عقلانیت اسلامی از دیدگاه رهبر انقلاب است که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴-۱. دین محوری

از دیدگاه مقام معظم رهبری، مبنای اصلی و اساسی انقلاب اسلامی محوریت دین و اسلامیت است و یکی از اجزای اصلی دین‌محوری «عقلانیت» است به نحوی که عقلانیت انقلاب، برآمده از متن دین است و به همین سبب تمدن اسلامی بر پایه عقلانیت قرار دارد. به این ترتیب از منظر ایشان،

عقلانیت از ثمرات اسلام است و براین اساس، دینی بودن انقلاب اسلامی نه تنها مانعی بر حرکت عقلانی انقلاب نیست بلکه موجبات تعدیل و جلوگیری از غلبه احساس و عاطفه بر روند انقلاب نیز به شمار می‌رود. این تعریف از عقل برخاسته از بطن دین، کاملاً در راستای تبیین عقلانی از انقلاب اسلامی قابل دفاع و توجیه است. از همین روی، مقام معظم رهبری می‌فرماید: «اسلام، دین زندگی است، اما زندگی تهی از شرف و آزادگی و عزت را مرگ می‌شمارد. دین عقلانیت است، اما با نفسانیتی که خود را عقلانیت می‌نمایاند و دستمایه همان کسانی است که پیامبران خدا را مجنون می‌خواندند، مبارزه می‌کند.» (پیام رهبری به کنگره عظیم حج، ۱۳۸۰/۱۱/۲۰)

۴-۲. تفکیک‌ناپذیری از معنویت و عدالت

در اندیشه رهبر انقلاب اسلامی، اسلام با سه‌گانه «عدالت»، «عقلانیت» و «معنویت» معنا می‌شود. این سه با هم محقق می‌شوند و از یکدیگر غیرقابل انفکاکند. (بیانات رهبری در دیدار رئیس جمهوری و اعضای هیئت دولت، ۱۳۸۷/۶/۲۲) در واقع می‌توان گفت از شاخصه‌های عقلانیت در دیدگاه رهبر بزرگوار، ضرورت توجه هم‌زمان به «عقلانیت، معنویت و عدالت» است به نحوی که این سه عنصر یک بسته تفکیک‌ناپذیر را تشکیل می‌دهند. علت این تأکید آن است که در دیدگاه ایشان، آنچه غرب و حتی شرق را به اضمحلال سیاسی و فرهنگی کشانده است، همین جداانگاری و غفلت از حداقل یکی از ابعاد سه‌گانه فوق است. از همین روی، ایشان معتقد است که مکتب امام یک بسته کامل و یک مجموعه است و دارای ابعادی است و این ابعاد را باید با هم دید و با هم ملاحظه کرد: «دو بعد اصلی در مکتب امام بزرگوار ما، بعد معنویت و بعد عقلانیت است... بعد سومی هم وجود دارد، که آن هم مانند معنویت و عقلانیت، از اسلام گرفته شده است. عقلانیت امام هم از اسلام است، معنویت هم معنویت اسلامی و قرآنی است، این بعد هم از متن قرآن و متن دین گرفته شده است؛ و آن، بعد عدالت است. این‌ها را باید با هم دید. تکیه بر روی یکی از این ابعاد، بی‌توجه به ابعاد دیگر، جامعه را به راه خطا می‌کشاند، به انحراف می‌برد. این مجموعه، این بسته کامل، میراث فکری و معنوی امام است.» (بیانات رهبری در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیأت دولت، ۱۳۸۴/۶/۸) همچنین متناظر با سلوک انقلابی حضرت امام خمینی (ره) و آنچه که با عنوان مکتب امام (ره) به معنای راه و میراث و منظومه فکری ایشان شناخته شده است، می‌توان گفت مکتب امام (ره)، مبتنی بر معنویت و عقلانیت و عدالت است و نقشه و کار اصلی ایشان، بنای یک نظم مدنی - سیاسی براساس عقلانیت اسلامی بوده است. (بیانات رهبری در بیست و دومین سالگرد امام خمینی (رحمه‌الله)، ۱۳۹۰/۳/۱۴) چراکه اسلام

به ارزش‌های واقعی و حقیقی‌ای اعتنا دارد که در جان بشر ریشه دارند و عامل تعالی شخصیت و شکوفایی معنویت انسان و مایه تقرب به خدا می‌گردند. (جوادی آملی، ۱۳۸۵: ۳۸۷/۱۸) بر این اساس معنویت اسلامی نقطه کانونی و مرکز تعالی و تکامل و سیر الی الله است و علم و عمل صالح، عامل کسب معنویت و معنویت عامل رشد علمی و قبولی اعمال است. (خمینی، ۱۳۸۹، ۳۰/۸)

۴-۳. محاسبه درست و به دور از محافظه کاری

مقام معظم رهبری یکی از مؤلفه‌های مهم عقلانیت را رویکرد منطقی و محاسبه‌گر و به دور از محافظه‌کاری می‌داند و عقلانیت را مترادف با محاسبه درست و صحیح و دستگاه محاسباتی سالم ذکر می‌کند و آن را در مقابل ترس از دشمن و خالی کردن میدان و فرار از دشمن قرار می‌دهند. بیانات رهبری در ارتباط تصویری با مراسم مشترک دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه‌های افسری نیروهای مسلح، (۱۳۹۹/۷/۲۱) ایشان معتقدند که عقلانیت و به کارگیری خرد با معنای محافظه‌کاری متفاوت است چرا که محافظه‌کار خواستار وضع موجود است و از تحول و دگرگونی رویگردان است اما عقلانیت و محاسبه عقلانی منشأ تحولات عظیم و جویای دگرگونی و اصلاح ساختار موجود در زمینه‌های سیاسی و اقتصادی و فرهنگی و اجتماعی است. بنابراین عقلانیت با محافظه‌کاری متفاوت است و محاسبه عقلانی را با محاسبه محافظه‌کارانه به هیچ وجه نباید مخلوط کرد. (بیانات رهبری در دیدار اعضای هیأت دولت، ۱۳۸۴/۶/۸)

۴-۴. عدالت خواهی

یکی از مفاهیم بنیادین در اندیشه انقلاب اسلامی، بحث «عدالت» و «عدالت خواهی» است. عدالت یک قانون کلی و عمومی است و هر نوع داوری و حکومت را چه در امور بزرگ و چه کوچک شامل می‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹: ۲۶۶). مقام معظم رهبری، عقلانیت را درهم تنیده با مفاهیم عدالت و معنویت دانسته و شرط تحقق عدالت را در پیوند آنها با یکدیگر می‌داند: «اگر بخواهیم عدالت به معنای حقیقی خودش در جامعه تحقق پیدا کند، با دو مفهوم دیگر به شدت درهم تنیده است؛ یکی مفهوم عقلانیت است؛ دیگر معنویت. اگر عدالت از عقلانیت و معنویت جدا شد، دیگر عدالتی که شما دنبال هستید، نخواهد بود؛ اصلاً عدالت نخواهد بود. عقلانیت به خاطر این است که اگر عقل و خرد در تشخیص مصادیق عدالت به کار گرفته نشود، انسان به گمراهی و اشتباه دچار می‌شود... عدالت باید با معنویت همراه باشد؛ یعنی باید شما برای خدا و اجر الهی دنبال عدالت باشید؛ در این صورت می‌توانید با دشمنان عدالت مواجهه و مقابله کنید. البته معنویت هم بدون گرایش به

عدالت، یک بعدی است. بنابراین معنویت و عدالت درهم تنیده است». (بیانات رهبری در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیأت دولت، ۱۳۸۴/۶/۸)

۴-۵. استکبارستیزی

یکی دیگر از شاخصه‌های مهم عقلانیت در اندیشه مقام معظم رهبری «استکبارستیزی» است که می‌توان از آن تحت عنوان «آرمان واقع‌بینانه انقلاب اسلامی» نام برد. ایشان در بیانات خود چهره واقعی استکبار را تبیین کرده‌اند و مبارزه با استکبار را یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های عقلانیت و این عنصر را وابسته به منطقی و عقلانیت می‌دانند. ایشان می‌فرمایند: «مبارزه با استکبار در انقلاب اسلامی و در میان ملت ما یک حرکت معقول و منطقی و دارای پشتوانه علمی و یک حرکت خردمندانه است، برخلاف آنچه بعضی می‌خواهند وانمود بکنند که این یک حرکت شعاری است، احساساتی است، متکی به منطقی و عقلانیت نیست، بعکس، حرکت ملت ایران یک حرکت متکی به عقلانیت است. از دین و آیه قرآن و آنچه الهام دینی است فعلاً صرف‌نظر می‌کنیم؛ «أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ» و «رَحَمَاءُ بَيْنَهُمْ» و «قَاتِلُوا أُمَّةَ الْكُفْرِ» را فعلاً کنار می‌گذاریم، چون کسانی به این چیزها معتقد هم نیستند یا باور هم ندارند؛ به تجربه ملت ایران تکیه می‌کنیم». (بیانات رهبری در دیدار دانش‌آموزان و دانشجویان، ۱۳۹۴/۸/۱۲) بر این اساس از منظر ایشان قدرت تحلیل بالا و صحیح، قدرت شناخت دشمن و تحلیل مسائل منطقه از نشانه‌های احیای عقلانیت جامعه است و می‌توان گفت: احیای عقلانیت در جامعه، ثمره انقلاب اسلامی است. (بیانات رهبری در دیدار دانشجویان، ۱۳۹۳/۵/۱)

۴-۶. مردم‌سالاری دینی

یکی از مهم‌ترین مفاهیم مورد تأکید مقام معظم رهبری، مفهوم «مردم‌سالاری» است که در آیات قرآن کریم نیز به آن پرداخته شده و به پیامبر اسلام سفارش شده تا نسبت به مؤمنان مهربان و عطف باشد. (وَإِخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ؛ پر و بال خود را برای مؤمنانی که پیرو تو هستند، بگستران). (شعراء/۲۱۵) در آیه دیگری بیان شده که ایشان به خاطر سختی‌هایی که به مردم می‌رسید، بسیار در رنج و ناراحتی بودند. (لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ، توبه/۱۲۸/۹) در آموزه‌های دینی هم خدمت به مردم از والاترین مظاهر عبادت دانسته شده و بیان شده که برآوردن نیازهای برادر مومن برابر هزار سال عبادت و روزه‌داری و شب‌زنده‌داری است. (من سعی فی حاجة أخیه المؤمن فکأنما عبد الله تسعة آلاف سنة صائماً نهاره، قائماً ليله؛ هر فردی که در برآوردن نیاز برادر مؤمنش تلاش کند، گویا نه هزار سال خداوند را عبادت

کرده، در حالی که روزها را روزه دار و شب‌ها را شب زنده دار بوده است. بحارالانوار: ۷۱/ ۳۱۵). در دیدگاه مقام معظم رهبری، عقلانیت از ابعاد کلیدی مکتب امام(ره) است. ایشان «مردم‌سالاری» را بارزترین نمونه عقلانیت مکتب امام می‌دانند و می‌فرمایند: «من چند نمونه از مظهر عقلانیت امام عرض می‌کنم. اولین نمونه، همین گزینش مردم‌سالاری برای نظام سیاسی کشور بود؛ یعنی تکیه به آراء مردم. انتخاب مردم‌سالاری، یکی از مظاهر روشن عقلانیت امام در مکتب حیات‌بخش و نجات-بخش او بود... این، بارزترین نمونه عقلانیت امام بزرگوار ما بود». (بیانات رهبری در بیست و دومین سالگرد امام خمینی(ره)، ۱۳۹۰/۳/۱۴) بنابراین، یکی از پایه‌های عقلانی مکتب امام خمینی(ره) و نسخه سیاست مدنی ایشان بحث از مردم‌سالاری دینی است که رهبری در سخنرانی‌های خود بدان اشاره کردند و مهم‌ترین نکته در برقراری مردم‌سالاری دینی در جامعه ایران را حضور و مشارکت مردم در انتخابات به شمار آوردند و این عناصر را جوهره انقلاب دانستند.

۴-۷. اقتدار

رهبر بزرگوار مبنای اقتدار جمهوری اسلامی ایران را یک مبنای عقلانیتی می‌دانند که دارای محاسبات عقلانی است و یک محاسبه درست و منطقی دارد که سبب حفظ منافع ملی شده و موجودیت و هویت ملت را حفظ خواهد کرد. این اقتدار برآمده از عقلانیت و یکی از مؤلفه‌ها و شاخصه‌های عقلانیت است. ایشان چنین فرمودند: «مبنای اقتدار در جمهوری اسلامی یک مبنای «عقلانیتی» است؛ یعنی ما اقتدار را بر اساس احساسات و عواطف و توهمات و مانند اینها دنبال نمی‌کنیم. محاسبه اقتدار ملی یک محاسبه عقلانی است؛ یعنی یک محاسبه درست و منطقی. حد و اندازه قدرت دفاعی، عرض و طول نیروهای مسلح، چگونگی تقسیم مسئولیت‌ها میان نیروهای مسلح و تعیین انواع ابزارهای دفاعی، همه بر اساس محاسبات درست و منطقی است؛ یعنی بر اساس عقلانیت است... این قطعاً منافع ملی را تأمین خواهد کرد و موجودیت ملی را حفظ خواهد کرد، هویت ملی را محفوظ خواهد داشت». (بیانات رهبری در ارتباط تصویری با مراسم مشترک دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه‌های افسری نیروهای مسلح، ۱۳۹۹/۷/۲۱)

مقام معظم رهبری عقلانیت و نگاه عقلانی را منحصر در امور امنیتی و نظامی نمی‌بیند و لزوم تقویت این نوع تفکر و عمل را در سایر عرصه‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی لازم دانسته و معتقد است: «فقط هم مسئله نیروهای مسلح و دستگاه دفاعی و قدرت دفاعی نیست که باید ناشی از عقلانیت باشد؛ نه، در همه مسائل مهم برای اداره یک کشور و بخصوص در جمهوری اسلامی که این همه

اسلام بر روی عقل و تعقل و تفکر تکیه کرده، اگر بخواهیم کارها درست پیش برود، بایستی بر مبنای عقلانیت عمل کنیم. ما ظلم‌ستیزی را هم بر اساس عقلانیت می‌گوییم، عدالت‌خواهی هم باید بر اساس عقلانیت باشد، مبارزات اجتماعی ما هم باید بر اساس عقلانیت و محاسبه درست باشد؛ گرفتار حاشیه نشویم، اصل و فرع را هم اشتباه نگیریم» (بیانات رهبری در ارتباط تصویری با مراسم مشترک دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه‌های افسری نیروهای مسلح، ۱۳۹۹/۷/۲۱) به این ترتیب مفهوم عقلانیت در اندیشه مقام معظم رهبری دارای رویکرد منطقی و محاسبه‌گر و با نگاه انقلابی است که به واقعیات و وضعیت موجود توجه دارد و سبب افزایش اقتدار ملی می‌گردد. بر این مبنا تحلیل مقام معظم رهبری در عرصه‌های مختلف تحلیلی واقعی، انقلابی و منطقی است.

۵. تبیین مفهومی پیشرفت اسلامی

انسان همواره، در پی ایجاد شرایط بهتر و وضعیت متعالی‌تر برای زندگی خویش بوده است. لکن بنا بر معیارها و مبانی حاکم بر تفکر بشری، نه تنها تلقی از زندگی سعادت‌مندانه در جوامع انسانی مختلف بوده بلکه شیوه‌های دستیابی به ترقی و پیشرفت نیز متفاوت بوده است. اندیشه‌ای که هستی را منحصر در عالم ماده می‌داند و نگاه این جهانی به مقوله سعادت و کامیابی دارد، برداشت متفاوتی از پیشرفت را نسبت به دیدگاه توحیدی ارائه می‌دهد. در نگاه توحیدی زندگی انسان، منحصر و محدود به این جهان نیست، اما نحوه زندگی این جهانی انسان، سعادت و یا شقاوت ابدی او را شکل می‌دهد. بر اساس این نوع تلقی از زندگی، معنا و ماهیت پیشرفت بسیار متفاوت از تفکر پیشرفت مبتنی بر نگاه مادی‌گرایانه خواهد بود. به این ترتیب مفهوم و ماهیت پیشرفت تابع تلقی و نوع نگاه انسان نسبت به جهان هستی و گستره حیات است. در ارتباط با تبیین مفهوم پیشرفت در اسلام، نظریات متعددی توسط نظریه‌پردازان و اندیشمندان ارائه گردیده از جمله علامه طباطبایی (ره) پیشرفت را فرایندی می‌داند که منجر به ارتقاء و تعالی وجودی موجود می‌شود و نوعی حرکت اشتدادی می‌داند که در طی آن، هستی موجود متکامل، کامل‌تر می‌شود. بر خلاف دیدگاهی که حرکت‌های تکاملی را گسسته و منقطع می‌داند. (طباطبایی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۹) شهید مطهری پیشرفت را به دو قسم حقیقی و اعتباری تقسیم می‌کند. تکامل حقیقی قسمتی است که خود موجود از نقص به کمال حرکت کند و در تکامل اعتباری، موجود کامل‌تر جایگزین موجود ناقص‌تر می‌شود و یک شیء حرکت تکاملی را طی نمی‌کند. از دید ایشان ملاک پیشرفت و تعالی، فعلیت یافتن ارزش‌ها و کمالات اخلاقی و معنوی انسان است. (مطهری، ۱۳۷۳، ج ۱۳، ص ۷۸۳)

از آیات قرآن کریم چنین برداشت می‌شود که پیشرفت، فرایند تربیت و تعالی معنوی بشر است که سعادت و آسایش اخروی و رضایت و امنیت خاطر زندگی دنیوی را توأمان به همراه دارد به طوری که هر چقدر بشر در زمینه استكمال معنوی پیشرفت و تعالی نماید، به همان میزان در ابعاد مادی و این جهانی زندگی نیز به پیشرفت و تکامل دست خواهد یافت. در قرآن کریم این قانون به این صورت ذکر شده است: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَٰكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ». «اگر مردم قریه‌ها ایمان آورده و پرهیزکاری کرده بودند برکت‌هایی از آسمان و زمین به روی ایشان می‌گشودیم، ولی تکذیب کردند، و ما نیز ایشان را به اعمالی که می‌کردند مؤاخذه کردیم». (اعراف ۹۶) با این بیان رابطه علمی و معنوی بین تعالی معنوی و پیشرفت مادی جوامع بشری برقرار است. یعنی اگر جوامع انسانی دارای تربیت صحیح معنوی شوند به لحاظ مادی نیز از آسایش و اطمینان برخوردار خواهند شد، لکن عکس قضیه برقرار نیست، یعنی آسایش و رفاه مادی لزوماً به هدایت معنوی و امنیت روحی و استكمال وجودی انسان منجر نمی‌شود. به این ترتیب مفهوم پیشرفت در تفکر اسلامی تفاوت بنیادین با تلقی مدرن این مقوله دارد.

۶. پیشرفت از منظر حضرت آیت‌الله خامنه‌ای

از منظر رهبر بزرگوار پیشرفت عبارتست از حرکت دائمی و مستمر به سمت تعالی، سعادت و نجات انسان که هرگز متوقف نمی‌شود. بر این اساس پیشرفت هم به مثابه راه مطرح است هم به منزله هدف. چراکه بشر باید دائم به حرکت ادامه دهد و فتح هر مرحله را برای نیل به اهداف متعالی‌تر به کارگیرد. (بیانات رهبری در اجتماع مردم اسفراین، ۱۳۹۱/۷/۲۲) ایشان تأکید بر تمایز مفهومی توسعه غربی و پیشرفت در جامعه اسلامی دارد، زیرا اهداف و آرمان‌ها و ارزش‌های جامعه اسلامی، متمایز و متفاوت از جوامع سکولار غربی است. هرچند که ممکن است مفهوم پیشرفت و واژه توسعه با مختصات و شاخصه‌های غربی، نقاط مشترکی نیز داشته باشند. در گفتمان توسعه، توسعه‌یافتگی به معنی غربی شدن و پذیرش ارزش‌های فرهنگ غرب به عنوان مدل توسعه است. از منظر آیت‌الله خامنه‌ای پیشرفت همه جوامع و کشورها الگوی واحد ندارد، بلکه شرایط گوناگون جوامع در ایجاد مدل‌های پیشرفت مؤثر است. (بیانات رهبری در دیدار استادان و دانشجویان استان کردستان، ۱۳۸۷/۲/۲۷) علاوه بر تفاوت مفهومی دو مقوله پیشرفت و توسعه، محتوای این دو نیز تفاوت بنیادی دارد، زیرا مهم‌ترین عنصر محتوای پیشرفت، مسأله مبدأ و توحید است که در فرایند توسعه مغفول واقع شده است. با حل مسأله مبدأ در جوامع، تحول اساسی ایجاد خواهد شد. (بیانات رهبری در

نخستین نشست اندیشه‌های راهبردی، ۱۳۸۹/۹/۱۰) عنصر دوم محتوای پیشرفت، باورمندی به معاد است. با اعتقاد به مسأله معاد در جامعه تحول اساسی ایجاد خواهد شد، (بیانات رهبری در نخستین نشست اندیشه‌های راهبردی، ۱۳۸۹/۹/۱۰) لکن در فرایند توسعه، به دلیل تلقی مادی‌گرایانه از هستی و پایان هستی انگاشتن مرگ، لذت‌گرایی از اصول بنیادین و غایت اصیل حیات انسانی در برخی جوامع قرار گرفته است. نگاه محوری اسلام به انسان، تشکیل حکومت اسلامی و نگاه غیر مادی به اقتصاد، از عناصر محتوای پیشرفت از منظر آیت‌الله خامنه‌ای است. مقوله پیشرفت و توسعه علاوه بر تفاوت مفهومی و محتوایی، در هدف نیز تفاوت بنیادی دارند، چراکه هدف غایی توسعه، افزایش سود مادی است و اخلاق و معنویت به عنوان غایت توسعه مطرح نیستند و در مقام تعارض ارزش‌های مادی و معنوی، می‌توان از ارزش‌های اخلاقی و معنوی گذر کرد. امری که در مبانی اسلام ارزش ذاتی و اصیل دارد. پیشرفت مادی در اسلام مطلوب است اما نه مطلوبیت ذاتی، هدف اساسی از پیشرفت در اسلام رشد و تعالی انسان و انتفاع انسانیت است. (بیانات رهبری در دیدار دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۶/۲/۲۵)

۷. عرصه‌های الگوی پیشرفت اسلامی از منظر حضرت آیت‌الله خامنه‌ای

در دیدگاه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای پروسه پیشرفت با تحقق انقلاب اسلامی آغاز شده و وقتی پیشرفت همه جانبه حاصل شود تمدن نوین اسلامی محقق خواهد شد. ایشان برای الگوی پیشرفت چهار عرصه اساسی تعریف می‌کنند که با تحقق پیشرفت در این عرصه‌ها، پیشرفت همه جانبه شکل می‌گیرد. این چهار عرصه عبارتست از «فکر»، «علم»، «زندگی» و «معنویت». در ادامه به تبیین این چهار عرصه پرداخته و سپس جایگاه عقلانیت در هریک از عرصه‌های الگوی پیشرفت مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۷-۱. فکر

اولین عرصه برای پیشرفت عرصه فکر است. رهبر بزرگوار معتقد است که از مهم‌ترین لوازم پیشرفت، حرکت جامعه به سمت تفکر است که از مجموعه نخبگان آغاز و به آحاد مردم سرایت خواهد کرد. «در درجه اول، پیشرفت در عرصه فکر است. ما بایستی جامعه را به سمت یک جامعه متفکر حرکت دهیم؛ این هم درس قرآنی است. شما ببینید در قرآن چقدر «لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»، «لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ»، «أَفَلَا يَعْقِلُونَ»، «أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ» داریم. ما باید جوشیدن فکر و اندیشه‌ورزی را در جامعه خودمان به یک حقیقت نمایان و واضح تبدیل کنیم. البته این از مجموعه نخبگان شروع خواهد شد، بعد سرریز خواهد شد به آحاد مردم. البته این راهبردهایی دارد، الزاماتی دارد. ابزار کار، آموزش و

پرورش و رسانه‌ها است؛ که باید در برنامه‌ریزی‌ها این‌ها همه لحاظ شود و بیاید». (بیانات رهبری در نخستین نشست اندیشه‌های راهبردی با موضوع الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، ۱۳۸۹/۹/۱۰)

۲-۷. علم

عرصه دیگر در راستای تحقق پیشرفت همه جانبه، عرصه علم است که اهمیت و جایگاه آن کمتر از عرصه فکر نیست و محصول فکر است. «در علم باید ما پیشرفت کنیم. البته علم هم خود، محصول فکر است. در همین زمان کنونی، در حرکت به سمت پیشرفت فکری، هیچ نیابستی توانی و کوتاهی و کاهلی به وجود بیاید. خوشبختانه چند سالی است که این حرکت در کشور شروع شده؛ نوآوری علمی و حرکت علمی و به سمت استقلال علمی حرکت کردن... کار علمی را بایستی عمیق و بنیانی انجام داد. این هم یک عرصه پیشرفت است». (بیانات رهبری در نخستین نشست اندیشه‌های راهبردی با موضوع الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، ۱۳۸۹/۹/۱۰) بعد از انقلاب اسلامی در عرصه علم و فناوری و ایجاد زیرساخت‌های حیاتی و اقتصادی و عمرانی، کشور پیشرفت‌های زیادی را به دست آورده که تا کنون ثمرات بالنده آن روز به روز فراگیرتر می‌شود. شرکت‌های دانش‌بنیان و طرح‌های زیرساختی و ضروری برای کشور و طرح‌های بزرگ از قبیل چرخه سوخت هسته‌ای، سلول‌های بنیادی، فناوری نانو، زیست‌فناوری و گسترش واحدهای صنعتی و صنایع و درخشش در رشته‌های علمی حساس و کسب جایگاه مرجعیت در آن از جمله پیشرفت‌های عرصه علم بعد از پیروزی انقلاب اسلامی است. در حالیکه ایران پیش از انقلاب، در تولید علم و فناوری صفر بود و در صنعت به جز مونتاژ و در علم به جز ترجمه هنری نداشت.

علمی که در الگوی پیشرفت اسلامی باید به آن دست یافت، علم با گستره بی‌انتهای آن است. یعنی هم علم الهی و هم علم طبیعی به معنای تسخیر طبیعت و تسلط بر طبیعت که در اسلام ممدوح است و مورد سفارش و تأکید قرار گرفته است. بعد از مرحله علم طبیعی نوبت مراحل بالاتر علم است یعنی علم به هویت انسان، علم به عالم ملکوت و علوم الهی برتر. علم مطلوب در الگوی پیشرفت همه این مراتب علم را دربر می‌گیرد. (بیانات رهبری در ارتباط تصویری با جلسه هیئت دولت، ۱۳۹۹/۶/۲)

۳-۷. زندگی

عرصه سوم در الگوی پیشرفت از منظر رهبر بزرگوار انقلاب، عرصه زندگی است که شامل همه عناصری است که در زندگی اجتماعی نقش اصلی و اساسی را ایفا می‌کند که مهم‌ترین آن بعد استقلال و امنیت و عدالت است. «همه چیزهایی که در زندگی یک جامعه به عنوان مسائل اساسی و

خطوط اساسی مطرح است، در همین عنوان «عرصه زندگی» می‌گنجد؛ مثل امنیت، عدالت، رفاه، استقلال، عزت ملی، آزادی، تعاون، حکومت. اینها همه زمینه‌های پیشرفت است، که باید به اینها پرداخته شود». (بیانات رهبری در نخستین نشست اندیشه‌های راهبردی با موضوع الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، ۱۳۸۹/۹/۱۰) بعد امنیت یکی از شاخصه‌های مهم در پیشرفت یک جامعه است. از نظر رهبر بزرگوار هر الگوی پیشرفتی بایستی تضمین‌کننده استقلال و امنیت کشور باشد؛ این باید به عنوان یک شاخص به حساب بیاید. (بیانات رهبری در دیدار استادان و دانشجویان کردستان، ۱۳۸۷/۲/۲۷) ایشان معتقدند هر الگویی از الگوهای طراحی شونده برای پیشرفت که کشور را وابسته و ذلیل کند و دنباله‌روی کشورهای مقتدر و دارای قدرت سیاسی و نظامی و اقتصادی بکند، مردود است. یعنی امنیت و استقلال، یکی از الزامات حتمی مدل پیشرفت است. «پیشرفت ظاهری - با وابسته شدن در سیاست و اقتصاد و غیره - پیشرفت محسوب نمی‌شود. امروز هستند کشورهایی بخصوص در آسیا که از لحاظ فناوری، از لحاظ دانش، از لحاظ مصنوعات، پیشرفت‌های ظاهری دارند؛ خیلی از جاهای دنیا را هم تصرف کرده‌اند؛ اما وابسته‌اند، وابسته‌اند. ملت و به تبع آنها دولت، از خودشان هیچ نقشی ندارند: نه در سیاست‌های جهانی، نه در سیاست‌های اقتصادی عالم و نه در طراحی‌های مهمی که در عرصه بین‌المللی مورد توجه است. دنباله‌روند؛ غالباً هم دنباله‌رو آمریکا. این پیشرفت نیست و ارزشی ندارد». (بیانات رهبری در دیدار استادان و دانشجویان کردستان، ۱۳۸۷/۲/۲۷) کلید اصلی پیشرفت، استقلال و امنیت جامعه است و ایستادگی در مقابل قدرتهای بزرگ و اصرار یک ملت بر حرف حق خود، سبب الگو شدن این ملت برای دیگر ملت‌هاست. «اینکه یک ملتی پای حرف خود که حرف حقی است و برای دنیا و آخرت او اهمیت دارد بایستد، این همان چیزی است که کلید اصلی پیشرفت ملت‌ها محسوب می‌شود؛ درست نقطه مقابل هدف زراندوزان و زورگویان و زورمداران و قدرتمداران عالم است که به غصب می‌خواهند ملت‌ها را تحت سیطره بکشند و انسان‌ها را اسیر و برده خودشان کنند. باطل‌السحر این حرکت دشمنان همین است که یک ملتی حرف حقی را انتخاب کند، پای آن حرف بایستد. ایستادگی پای این حرف، هم او را به هدف می‌رساند، هم برای دیگرانی که دارند از اطراف تماشا می‌کنند، می‌شود یک الگو؛ کم‌اینکه شما ملت ایران الگو شدید. تحلیل‌های دنیا هم نسبت به مسائل منطقه ما همین است؛ می‌گویند ایران الگو شد، ملت ایران الگو شد. و می‌ترسند که همان اتفاقی که در اینجا افتاد، آنجا هم بیفتد؛ یعنی برافراشته شدن پرچم اسلام و ایجاد نظامی مبتنی بر اسلام. این، خاصیت ایستادگی است». (بیانات

رهبری در دیدار مردم استان فارس، ۱۳۹۰/۲/۳)

شاخص مهم دیگر برای پیشرفت در عرصه زندگی، بحث عدالت است. در دیدگاه رهبر انقلاب با پیشرفت یک کشور در مظاهر تمدن منهای عدالت، فقط یک جلوه ظاهری از پیشرفت ایجاد شده و پیشرفت اصیل و حقیقی محقق نشده است. در صورتی که پیشرفت به معنای واقعی سبب کم شدن فاصله طبقاتی و شکاف‌های اجتماعی می‌گردد. «اگر کشوری در علم و فناوری و جلوه‌های گوناگون تمدن مادی پیشرفت کند، اما عدالت اجتماعی در آن نباشد، این به نظر ما و با منطق اسلام پیشرفت نیست. امروز در بسیاری از کشورها علم پیشرفت کرده است، صنعت پیشرفت کرده است، شیوه‌های گوناگون زندگی پیشرفت کرده است، اما فاصله طبقاتی عمیق‌تر و شکاف طبقاتی بیشتر شده است؛ این پیشرفت نیست؛ این پیشرفت سطحی و ظاهری و بادکنکی است». (بیانات رهبری در اجتماع مردم اسفراین، ۱۳۹۱/۷/۲۲) بنابراین پیشرفت حقیقی، یک پیشرفت همه جانبه است و در همه زمینه‌ها به ویژه عدالت باید پیشرفت صورت پذیرد. «الگوی کشور اسلامی به معنای این نیست که در این کشور همه مردم فقط مشغول نماز و روزه و دعا و توسلاتند؛ نه، اینها هست، اینها معنویت است اما در کنار این معنویت، پیشرفت مادی، رشد علمی، توسعه عدالت، کم شدن فاصله‌های طبقاتی و برداشته شدن قلّه‌های اشرافی‌گری هست». (بیانات رهبری در دیدار اقشار مختلف مردم، ۱۳۹۵/۵/۱۱)

۷-۴. معنویت

عرصه چهارم در الگوی پیشرفت اسلامی که به لحاظ اثر و جایگاه مهم‌ترین عرصه محسوب می‌شود بحث معنویت است. از منظر رهبر بزرگوار یکی از راهبردهای مهم در تنظیم الگوی پیشرفت، حرکت جامعه ایرانی به سمت معنویت است. «عرصه چهارم - که از همه اینها مهم‌تر است و روح همه اینها است، پیشرفت در عرصه معنویت است. ما بایستی این الگو را جوری تنظیم کنیم که نتیجه آن این باشد که جامعه ایرانی ما به سمت معنویت بیشتر پیش برود... باید برای همه روشن شود که معنویت نه با علم، نه با سیاست، نه با آزادی، نه با عرصه‌های دیگر، هیچ منافاتی ندارد؛ بلکه معنویت روح همه اینها است. می‌توان با معنویت، قلّه‌های علم را صاحب شد و فتح کرد؛ یعنی معنویت هم وجود داشته باشد، علم هم وجود داشته باشد. دنیا در آن صورت، دنیای انسانی خواهد شد؛ دنیایی خواهد شد که شایسته زندگی انسان است». (بیانات رهبری در نخستین نشست اندیشه‌های راهبردی با موضوع الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، ۱۳۸۹/۹/۱۰) به این ترتیب الگوی صحیح پیشرفت، جامعه را به سمت معنویت بیشتر پیش خواهد برد و زندگی سعادت‌مندانه بشری را در دنیا و آخرت رقم خواهد زد.

ابعاد ذکر شده چهار عرصه اساسی پیشرفت محسوب می‌شود که از دیدگاه حضرت آیت الله خامنه‌ای در الگوی پیشرفت اسلامی باید به سمت تحقق این عرصه‌ها پیش رفت و در راستای عرصه‌های ذکر شده یعنی فکر، علم، استقلال، امنیت، عدالت و معنویت حرکت کرد تا پیشرفت حقیقی حاصل شود.

۸. جایگاه عقلانیت در الگوی پیشرفت

از نظر رهبر بزرگوار، الگوهای رایج توسعه، از لحاظ مبانی، غلط و بر پایه‌ی اومانسیم و اصول غیر الهی هستند و از لحاظ آثار و نتایج نیز نتوانسته‌اند وعده‌هایی را که درخصوص ارزش‌هایی نظیر «آزادی» و «عدالت» داده بودند، محقق کنند این جوامع اگرچه پیشرفت‌هایی نیز داشته‌اند اما پیشرفت‌ها تا اعماق آن جوامع نفوذ نکرده و به «اخلاق، عدالت، معنویت و امنیت» منتهی نشده است؛ بنابراین باید الگوی پیشرفت بومی ایران اسلامی متکی بر مبانی اسلامی و فرهنگ ایرانی، تعریف و ارائه گردد. (بیانات رهبری در دیدار اعضای شورای عالی مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، ۱۳۹۵/۲/۶) ایشان مبانی اسلامی را اساس کار در طراحی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت دانسته و معتقدند که در تمام مراحل طراحی این الگو باید مبانی اسلامی به صورت جامع و دقیق مد نظر قرار گیرد و در این خصوص، هیچ ملاحظه و رودربایستی هم نشود. (بیانات رهبری در دیدار اعضای شورای عالی مرکز طراحی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، ۱۳۹۱/۱۲/۱۴) در این راستا، روش‌شناسی رهبر بزرگوار انقلاب در حیطه پیشرفت، بر احیای عقلانیت دینی در عرصه نظام‌های اجتماعی استوار است. بر اساس اندیشه ایشان، مقتضای نظامات اجتماعی پیشرفته، مطابقت با عقلانیت اسلامی است تا تحت این نظام‌ها تجهیزات وجودی انسان الغاء نشود و حق هر یک از آنها ادا شود. بنابراین نظامات اجتماعی زمانی در پیشبرد اهداف انسانی مؤثر واقع می‌شود که تعامل عقلانیت در همه زمینه‌های آن لحاظ شود. در ادامه به تبیین جایگاه عقلانیت در الگوی پیشرفت پرداخته می‌شود و بر اساس اندیشه رهبر بزرگوار، نقش شاخصه-های عقلانیت اسلامی در عرصه‌های چهارگانه الگوی پیشرفت مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۸-۱. جایگاه عقلانیت در عرصه فکر

همانطور که بیان شد از دیدگاه رهبر بزرگوار اولین عرصه الگوی پیشرفت، فکر و حرکت جامعه به سمت تفکر است که برآمده از عقلانیت جمعی است و حرکت جامعه در این عرصه وابسته به عنصر عقلانیت در جامعه است و بدون شک در ارکان تفکر و تمدن اسلامی، عقلانیت در کنار نوگرایی و سماحت اسلامی جایگاهی بسیار مهم و تأثیرگذار دارد. (بیانات رهبری در خطبه‌های نماز جمعه، ۱۳۹۰/۱۱/۱۴)

عرصه فکر در الگوی پیشرفت، دارای چند محور اساسی است. یکی از این محورها رشد تفکر

سیاسی در جامعه است که تکامل این مدل از تفکر، در بحث استکبارستیزی و استقلال خواهی است. از نظر رهبر بزرگوار ثمره شجره طیبه انقلاب کوتاه نیامدن در مقابل قدرت هاست که اکنون به الگویی برای ملت‌های منطقه تبدیل شده و از نشانه‌های خوب پیشرفت در ایران اسلامی است (بیانات رهبری در دیدار فرماندهان ارشد نظامی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰/۱/۱۴) و از شاخصه‌های مهم عقلانیت در اندیشه مقام معظم رهبری و عنصری وابسته به منطق و عقلانیت است، چراکه از منظر ایشان قدرت تحلیل بالا و صحیح، قدرت شناخت دشمن و تحلیل مسائل از نشانه‌های احیای عقلانیت جامعه است. (بیانات رهبری در دیدار دانشجویان، ۱۳۹۳/۵/۱)

یکی دیگر از ابعاد فکر، محاسبه درست و به دور از محافظه‌کاری است که در اندیشه مقام معظم رهبری یکی از مؤلفه‌های مهم عقلانیت و مترادف با عقلانیت است و در مقابل ترس از دشمن و خالی کردن میدان قرار دارد و متفاوت از محافظه‌کاری است. ایشان معتقدند که در اثر انقلاب اسلامی، بینش سیاسی آحاد مردم به مسائل بین‌المللی به گونه‌ای شگفت آور ارتقا پیدا کرد و «تحلیل سیاسی و فهم مسائل بین‌المللی در موضوعاتی همچون جنایات غرب بخصوص آمریکا، مسئله فلسطین و ظلم تاریخی به ملت آن، مسئله جنگ‌افروزی‌ها و رذالت‌ها و دخالت‌های قدرت‌های قلدر در امور ملت‌ها و امثال آن را از انحصار طبقه محدود و عزلت‌گزیده‌ای به نام روشنفکر، بیرون آورد؛ این‌گونه روشنفکری میان عموم مردم در همه کشور و همه ساحت‌های زندگی جاری شد و مسائلی از این دست حتی برای نوجوانان و نونهالان، روشن و قابل فهم گشت». (بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی) این نحوه تفکر و گسترش فکر در جامعه از اثرات مهم رشد عقلانیت جمعی است که نشان دهنده جایگاه عقلانیت در پیشرفت تفکر است.

۸-۲. جایگاه عقلانیت در عرصه علم

از نظر رهبر بزرگوار، انقلاب اسلامی «موتور پیشران کشور در عرصه علم و فناوری و ایجاد زیرساخت‌های حیاتی و اقتصادی و عمرانی شد که تا اکنون ثمرات بالنده آن روز به روز فراگیرتر می‌شود». ایشان ثمرات فراگیر علمی ایجاد شده در بستر انقلاب اسلامی را چنین مطرح می‌فرماید: «هزاران شرکت دانش‌بنیان، هزاران طرح زیرساختی و ضروری برای کشور در حوزه‌های عمران و حمل و نقل و صنعت و نیرو و معدن و سلامت و کشاورزی و آب و غیره، میلیون‌ها تحصیل‌کرده دانشگاهی یا در حال تحصیل، هزاران واحد دانشگاهی در سراسر کشور، ده‌ها طرح بزرگ از قبیل: چرخه‌ی سوخت هسته‌ای، سلول‌های بنیادی، فناوری نانو، زیست‌فناوری و ... درخشش در رشته‌های

مهم و حسّاس پزشکی و جایگاه مرجعیّت در آن و ده‌ها نمونه دیگر از پیشرفت، محصول آن روحیه و آن حضور و آن احساس جمعی است که انقلاب برای کشور به ارمغان آورد. ایران پیش از انقلاب، در تولید علم و فناوری صفر بود، در صنعت به جز مونتاژ و در علم به جز ترجمه هنری نداشت.»^(۱) بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی^(۲) از نظر حضرت آیت الله خامنه‌ای تمام این پیشرفت‌های عظیم در عرصه علم، محصول آن روحیه و آن حضور و آن احساس جمعی است که انقلاب برای کشور به ارمغان آورد که نتیجه گفت‌وگوهای عقلانیت و محاسبه و تحلیل عقلانی مردم انقلابی بوده است. (بیانات رهبری در دیدار اعضای هیئت دولت، ۱۳۸۴/۶/۸) در واقع آن عقلانیتی که قیام و انقلاب را پیش برد، سبب ایجاد پیشرفت‌های پرشتاب علمی گردید چرا که عقلانیت یک نیروی پیش‌ران است و منشأ تحولات عظیم و جویای دگرگونی و اصلاح ساختار موجود در زمینه‌های سیاسی و اقتصادی و فرهنگی و ... است. (بیانات رهبری در دیدار اعضای هیئت دولت، ۱۳۸۴/۶/۸)

۳-۸. جایگاه عقلانیت در عرصه زندگی

یکی از ثمرات ریشه‌ای و اساسی انقلاب اسلامی ایجاد امنیت در کشور و استقلال و حفظ تمامیت ارضی کشور است به نحوی که در پانصد سال اخیر بی‌نظیر و بی‌سابقه بوده است چراکه در خونین‌ترین جنگ قرن بر علیه ایران، مرزهای کشور تغییر پیدا نکرد و هیچ‌یک از بخش‌های کشور به بیگانه واگذار نشد، مسأله‌ای که پیش از آن به دفعات در کشور اتفاق افتاد. از نظر رهبر بزرگوار «انقلاب اسلامی که برگرفته از یک حرکت عظیم عقلانی بود سبب حفظ امنیت و تمامیت ارضی کشور شد و ثبات و امنیّت و تمامیت ارضی و حفاظت از مرزها را که آماج تهدید جدی دشمنان قرار گرفته بود ضمانت کرد و معجزه پیروزی در جنگ هشت ساله و شکست رژیم بعثی و پشتیبانان آمریکایی و اروپایی و شرقی‌اش را پدید آورد.» (بیانیه گام دوم انقلاب)

از نظر رهبر بزرگوار مبنای استقلال و امنیت جمهوری اسلامی ایران یک مبنای عقلانیتی است که دارای محاسبات عقلانی و منطقی است و قطعاً منافع ملی و موجودیت ملی را تأمین خواهد کرد. (بیانات رهبری در ارتباط تصویری با مراسم مشترک دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه‌های افسری نیروهای مسلح، ۱۳۹۹/۷/۲۱) چنین عقلانیتی که به واقعیات و وضع موجود توجه دارد سبب حفظ امنیت و افزایش اقتدار و ثبات نظام اسلامی خواهد بود و یکی از عرصه‌های مهم و زیربنایی در الگوی پیشرفت است. ایشان «مردم‌سالاری» را بارزترین نمونه عقلانیت اسلام و به عنوان سیاست مدنی امام خمینی (ره) و به معنای تکیه بر آراء مردم ذکر می‌کنند که در حفظ استقلال کشور بسیار

مؤثر است.

عرصه حیاتی دیگر در الگوی پیشرفت مفهوم عدالت است. از نظر مقام معظم رهبری بعد از انقلاب اسلامی برای استقرار عدالت در کشور اقدامات بی نظیری انجام گرفته و کفۀ عدالت در تقسیم امکانات عمومی کشور سنگین تر است. «دستاوردهای مبارزه با بی عدالتی در این چهار دهه، با هیچ دوره دیگر گذشته قابل مقایسه نیست. در رژیم طاغوت بیشترین خدمات و درآمدهای کشور در اختیار گروه کوچکی از پایتخت نشینان یا همسانان آنان در برخی دیگر از نقاط کشور بود. مردم بیشتر شهرها به ویژه مناطق دوردست و روستاها در آخر فهرست و غالباً محروم از نیازهای اولیه زیرساختی و خدمت رسانی بودند. جمهوری اسلامی در شمار موفق ترین حاکمیت های جهان در جابه جایی خدمت و ثروت از مرکز به همه جای کشور و از مناطق مرفه نشین شهرها به مناطق پایین دست آن بوده است. بی شک این همه، نه در تبلیغات نارسای مسئولان انعکاس یافته و نه زبان بدخواهان خارجی و داخلی به آن اعتراف کرده است؛ ولی هست و حسنه ای برای مدیران جهادی و با اخلاص نزد خدا و خلق است. البته عدالت مورد انتظار در جمهوری اسلامی که مایل است پیرو حکومت علوی شناخته شود، بسی برتر از این ها است». (بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی) ایشان، تحقق عدالت حقیقی را مشروط به عقلانیت دانسته و عدالت را درهم تنیده با عنصر عقلانیت برشمرده و شرط تحقق عدالت را در پیوند آن ها با یکدیگر می - داند تاجایی که اگر عدالت از عقلانیت جدا شود دیگر عدالت حقیقی محقق نخواهد شد، زیرا عقلانیت مصادیق عدالت را تشخیص می دهد و جلوی انحراف از عدل را می گیرد. (بیانات رهبری در دیدار رئیس جمهور و اعضای هیأت دولت، ۱۳۸۴/۶/۸)

۸-۴. جایگاه عقلانیت در عرصه معنویت

در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، معنویت به عنوان یکی از عرصه های مهم پیشرفت و یکی از دستاوردهای اساسی انقلاب اسلامی شمرده شده است تا جایی که در بستر انقلاب اسلامی عیار معنویت و اخلاق در فضای عمومی جامعه به گونه ای چشمگیر افزایش پیدا کرد. «این پدیده مبارک را رفتار و منش حضرت امام خمینی (ره) در طول دوران مبارزه و پس از پیروزی انقلاب، بیش از هر چیز رواج داد... هرچند دست تطاول تبلیغات مروج فساد و بی بندوباری در طول دوران پهلوی ها به آن ضربه های سخت زده و لجزاری از آلودگی اخلاقی غربی را به درون زندگی مردم متوسط و بخصوص جوانان کشانده بود، ولی رویکرد دینی و اخلاقی در جمهوری اسلامی، دل های مستعد و نورانی بویژه جوانان را مجذوب کرد و فضا به سود دین و اخلاق دگرگون شد ... و این معجزه های

دیگر از انقلاب و نظام اسلامی فعال و پیشرو است». (بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی) به این ترتیب یکی از ثمرات مهم انقلاب و یکی از عرصه‌های حساس پیشرفت، عنصر معنویت است و همانطور که بیان شد رهبر انقلاب، معنویت و عقلانیت را از هم جدا ندانسته و معتقدند که این دو با هم معنا می‌شود و با هم محقق می‌شود و تفکیک ناپذیرند. (بیانات رهبری در دیدار رئیس جمهوری و اعضای هیئت دولت، ۱۳۸۷/۶۲) در واقع عنصر معنویت به عنوان یکی از عرصه‌های مهم در الگوی پیشرفت، برگرفته از عقلانیت و جدایی ناپذیر از عقلانیت است و جدانگاری این دو مفهوم سبب اضمحلال سیاسی و فرهنگی تمدن مدرن گردیده چراکه توجه به معنویت بدون تکیه بر عقلانیت، جامعه را به خطا و انحراف می‌کشاند. (بیانات رهبری در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیأت دولت، ۱۳۸۴/۶۸) به این شکل جایگاه و اثر عقلانیت بر مقوله معنویت روشن و مشخص می‌گردد و در حالیکه معنویت‌های کاذب و سکولار جهان امروز را به چالش کشیده است اما عقلانیت اسلامی، معنویت حقیقی و اصیل را به جامعه اسلامی معرفی و ارائه می‌نماید.

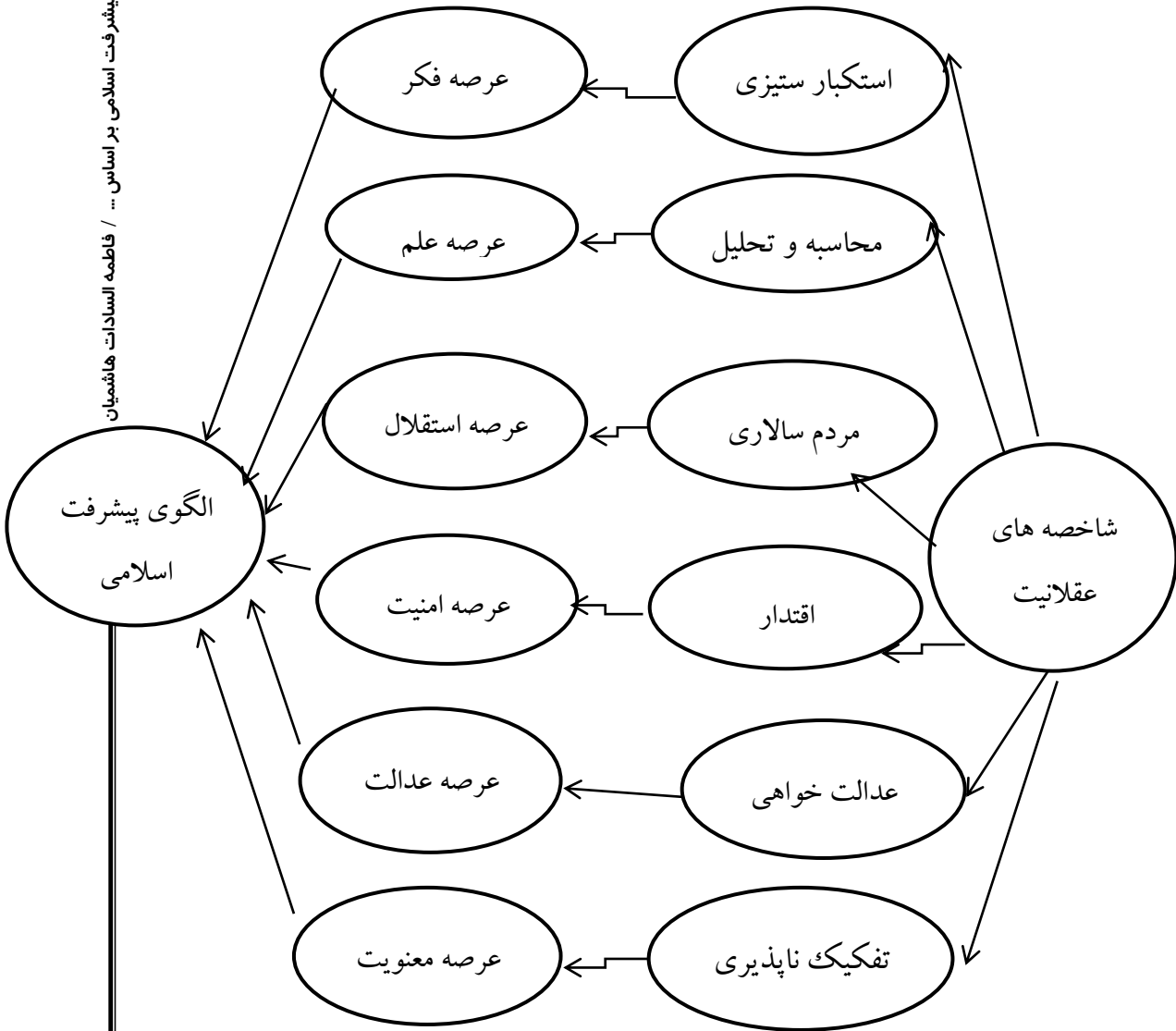
نتیجه‌گیری:

یافته‌های بحث که مبتنی بر تحلیل بیانات، نظرات و گفتمان مقام معظم رهبری درباره شاخصه‌های عقلانیت و عرصه‌های الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت است، ضرورت ابتدای این الگو بر مبنای عقلانیت اسلامی و تمایز الگوی اسلامی پیشرفت از توسعه تک بعدی غربی را اثبات می‌کند و بیان می‌نماید که عقلانیت اسلامی در مبنای و اهداف پیشرفت اسلامی مؤثر است و مدل عقلانیت جامع-نگر اسلامی و فضیلت‌محورانه، بر تعالی و پیشرفت جامعه تأثیرگذار است و آسیب‌های عقلانیت مدرن را مرتفع می‌نماید. بنابراین رابطه مستقیمی میان عقلانیت و پیشرفت برقرار است و الگوی پیشرفت اسلامی، متغیری وابسته به عنصر عقلانیت است، چراکه عقلانیت اسلامی سیستمی است که مجموعه جامعه اسلامی را به سمت پیشرفت، تمدن‌سازی و رشد و تعالی انسانی راهبری می‌کند و می‌توان گفت عقلانیت اسلامی، گوهر تمدن نوین اسلامی است.

به این ترتیب فکر و عمل عقلانی یا همان عنصری که انسان را در دو مقام ارائه طریق و ایصال به مطلوب به سعادت دنیوی و اخروی می‌رساند، دارای شاخصه‌هایی است که بر اساس آن به تولید مفاهیمی می‌پردازد که بین سعادت دنیوی و اخروی تفکیک قائل نیست؛ زیرا سعادت اخروی از مسیر دنیا و زندگی دنیوی حاصل می‌شود و این دو از همدیگر تفکیک ناپذیرند. عقلانیت اسلامی، انسان و جامعه انسانی را توأمان به سمت سعادت مطلوب اسلام نزدیک می‌کند و برای اداره جامعه و حرکت به

سمت مدل مطلوب از اهمیت اساسی برخوردار و دارای عناصر و مؤلفه‌های عملی و تمدن‌ساز است و می‌توان تأثیر عقلانیت انقلاب اسلامی را در عرصه‌های مختلف پیشرفت نظاره کرد.

نمودار جایگاه عقلانیت در الگوی اسلامی پیشرفت

فهرست منابع:

قرآن کریم

بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی

پیام رهبری به کنگره عظیم حج، ۱۳۸۰/۱۱/۲۰.

جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۱، نسبت دین و دنیا، قم، انتشارات اسراء.

جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۵، تسنیم؛ تفسیر قرآن کریم، قم، ج ۱۸، سوم، انتشارات اسراء.

خمينی، سيد روح‌الله، ۱۳۸۹، صحیفه نور، تهران، ج ۸، پنجم، تبیان.

خسروپناه، عبدالحسین، ۱۳۹۲، کلام نوین اسلامی، ج ۳، انتشارات تعلیم و تربیت اسلامی.

طباطبایی، محمدحسین، ۱۳۷۸، روابط اجتماعی در اسلام، ترجمه محمد جواد حجتی، قم، بوستان

کتاب، قم.

کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۲۹ق، کافی، قم، دارالحدیث.

مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۹۳، انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن، قم، موسسه آموزشی امام

خمينی (ره).

مطهری، مرتضی، ۱۳۷۳، مجموعه آثار، تهران، صدرا.

مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۸۹، یکصد موضوع اخلاقی در قرآن و حدیث، قم، اول، دارالکتاب اسلامی.

سایت بیانات مقام معظم رهبری KAMANAEL.IR